

יובל שרלו

מבוא לסוגיית מעמדה של רמת הגולן בתורה*

מאמר זה, הדן בשאלת מעמדה של רמת הגולן בתורה, איננו בירור הלכתי אלא הקדמה לו: הצבת שאלות יסודיות הנובעות משילוב של גאוגרפיה מקראית, היסטוריה מקראית ומצוות וייעודי התורה בזיקה לגולן. השאלות העומדות על הפרק מתייחסות למקורות בתורה עצמה. נטייתנו לצמצום ולפשטות באה לפעמים על חשבון ריבוי מקורות ושפע השיטות. על כן אין לראות במאמר אלא מבוא השאלות העקרוניות, ולא דיון מקיף ושלם בשאלות אלו.

בראש דברינו נעמיד חמש שאלות מהותיות הנוגעות לשאלת מעמדה של רמת הגולן כחלק אינטגרלי מארץ ישראל. טרם נבוא לדון בשאלות שהעלינו, נוסיף שתי הקדמות: האחת היסטורית מקראית והאחת גאוגרפית מקראית. כל זאת לצורך בירור המינוחים המשמשים את השאלות שיוצגו: נחלים, עמים זרים, נחלת שבטים וכדו'. לאחר מכן נציע את האפשרויות השונות לתשובה.

המאמר נכתב באהבה רבה לחבל ארץ זה שעשור שנים אנו מתגוררים בו, אך האהבה הגדולה שאנו חשים למקום לא תסמא את עינינו בדיון המחפש את אמתות תורת ה'.

השאלות העומדות לדיון

את הדיון על מעמד חבל הארץ הקרוי היום רמת הגולן נעמיד על חמש שאלות:¹

* בשנים האחרונות, בעיקר מאז ועידת מדריד, פורסמו מאמרים רבים על מעמד רמת הגולן בהלכה. מבין המאמרים הרבים נציין בעיקר את ספרו של הרב יגאל אריאל - **ארץ ירדן וחרמונים**, חיספין תשנ"ו, ואת מאמריו המפורטים של הרב דוד כהן משיבת עטרת כהנים. נושא המאמר שלפנינו איננו מקביל לשאלת מעמדה של רמת הגולן דהיום בהלכה. אנו מבקשים במאמר זה לתת ביד הקורא את הרקע לשאלה כפי שמתברר בתורה, ולא את פסיקתה בתורה שבעל פה. על כן קראנו את שם המאמר 'מבוא', ובו אנו מבקשים להאיר את הבסיס לדיון כפי שמשקף בתורה שבכתב. תודה לחיים בן דוד שסייע בידי לנפות מבוא זה משגיאות.

1. אנו נוקטים בלשון 'הקרוי היום' כדי להבליט את תמיהתנו על אימוץ שם זה. 'גולן' מופיע בתנ"ך כשמה של עיר ולא כשמו של חבל.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

1. האם ניתן לראות בכל עבר הירדן חלק מארץ ישראל? בשאלה זו אין אנו מבחינים בין חלקים שונים בעבר הירדן.
 2. היש מקום להבחין בין החלק הדרומי של עבר הירדן, שניתן לבני לוט ולא נכבש על ידי סיחון, לבין החלק הצפוני? זאת כמובן בהנחה שהתשובה לשאלה הקודמת היא שלילית.
 3. היש מקום להבחין בין נחלת ראובן וגד, עד היבוק, לבין נחלת מנשה, הצפונית יותר?
 4. השאלה הקודמת, בכיוון אחר: האם רמת הגולן דהיום נמצאת בכלל בעבר הירדן, או שהיא בכלל חלק מארץ ישראל - בלשון התורה 'ארץ כנען' - שאיננה מעבר לירדן, וממילא גם לא נכללת בנחלת מנשה?
 5. האם הכיבוש דהיום מעמיד את כל השאלות דלעיל כמיותרות, כיוון שעצם הישיבה בארץ היא ההופכת את הנחלה להיות חלק מארץ ישראל?
- כדי לענות לשאלות אלו אנו מבקשים להקדים שתי הקדמות: האחת גאוגרפית והשנייה היסטורית.

הבחינה הגאוגרפית מקראית

בתיאורי מהלכי עם ישראל בדרכו לארץ ישראל מצטיירים החבלים שממזרח לערבה, לים המלח, לירדן ולבקעת הלבנון, הידועים היום, ואולי כבר במקרא, בכינוי 'עבר הירדן', ככוללים חמישה חלקים גאוגרפיים-מדיניים.² אלו הם, מדרום לצפון:

המקור בתורה

"משם נסעו ויחנו בנחל זרד" (במדבר כ"א, יב).

"עתה קמו ועברו לכם את נחל זרד ונעבר את נחל זרד. והימים אשר הלכנו מקדש ברנע עד אשר עברנו את נחל זרד שלשים ושמנה שנה עד תם כל הדור אנשי המלחמה מקרב

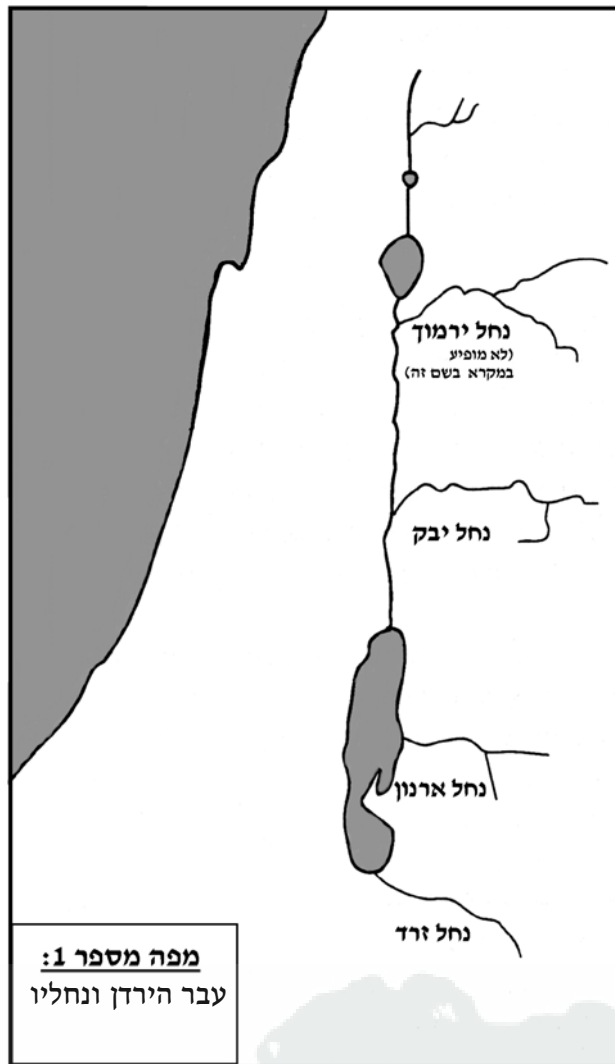
האפיון הגאוגרפי

מים סוף עד לנחל זרד

2. כוונתנו היא לגאוגרפיה מדינית. אלה הם תוואי השטח שיש להם משמעות מדינית וממילא הם עשויים להיות בעלי משמעות הלכתית, וראה בהמשך דברינו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

המחנה כאשר נשבע ה' להם³
(דברים ב', יג-יד).

3. פסוק זה מעיד כי זוהי הכניסה המשמעותית לתחום חדש, כיוון שכאן מסתיימות שלושים ושמונה שנות הנדודים במדבר, אלא שלא ניתן להוכיח מכאן דבר ודאי על תחומי ארץ ישראל, כיוון שייתכן שהחידוש הוא במהלך העקיפה והכיבוש שבדרך לארץ ישראל, ולא בכניסה לארץ עצמה. גם התחלת המלחמה על הדרך עשויה להיחשב כמפנה המסיים את מהלך שלושים ושמונה שנות המדבר.

האפיון הגאוגרפי

המקור בתורה

2. בין נחל זרד לנחל ארנון
"משם נסעו ויחנו מעבר ארנון אשר
במדבר היצא מגבל האמרי כי ארנון
גבול מואב בין מואב ובין האמרי"
(במדבר כ"א, יג).
3. בין ארנון ליבוק
"ויכהו ישראל לפי חרב ויירש את
ארצו מארנן עד יבק עד בני עמון כי
עז גבול בני עמון" (במדבר כ"א, כד).
- "סיחון מלך האמרי היושב בחשבון
משל מערער אשר על שפת נחל
ארנון ותוך הנחל וחצי הגלעד ועד
יבק הנחל גבול בני עמון" (יהושע
י"ב, ב).
4. בין היבוק לקצה היחידה הגאוגרפית של
"עבר הירדן" - הירמוך
"וגבול עוג מלך הבשן מיתר הרפאים
היושב בעשתרות ובאדרעי. ומשל
בהר חרמון ובסלכה ובכל הבשן עד
גבול הגשורי והמעכתי וחצי הגלעד
גבול סיחון מלך חשבון" (יהושע י"ב,
ד).
5. בין קצה עבר הירדן (הירמוך) לבין קצה
גבול הארץ ("לבוא חמת"?)
קיומה של רצועה זו כיחידה עצמאית
יידון להלן.
- ממילא יש לדון על כל חבל ארץ שמעבר לירדן דיון בפני עצמו, כאמור בראש דברינו.

הבחינה ההיסטורית

ניתן להבחין ב'היסטוריה' של עבר הירדן בתורה בשמונה שלבים. בתורה אין הם
ערוכים כמובן בצורה מסודרת, אלא מפוזרים זעיר פה זעיר שם. ארגונם יוצר מעין
סכמה לקורותיה של ארץ עבר הירדן:

4. היחידה הגאוגרפית הברורה שבשטח היא הירמוך, המהווה היום גם את הגבול המדיני שבין
ירדן, סוריה וישראל. אנו נדון בהמשך בדבר שאלת מעמדה התורנית.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

השלב

מקורו בתורה

1. העמים הקדומים⁵. ראה בסעיף הבא.
2. כיבוש העמים הקדומים על ידי ארבעת המלכים: "ובארבע עשרה שנה בא כדרלעמר והמלכים אשר אתו ויכו את רפאים בעשתרת קרנים ואת הזוזים בָּהֶם ואת האימים בשוה קריתים. ואת החורי בהררם שיעיר עד אֵל פארן אשר על המדבר" (בראשית י"ד, ה-ו).
3. אברהם משחרר את הנכבשים: "וישמע אברם כי נשבה אחיו וירק את חניכיו ילידי ביתו שמנה עשר ושלוש מאות וירדף עד דן. ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו ויכם וירדפם עד חובה אשר משמאל לדמשק. וישב את כל הרכש וגם את לוט אחיו ורכשו השיב וגם את הנשים ואת העם" (בראשית י"ד, יד-טז).
4. בני לוט נוחלים את עבר הירדן: מואב - מנחל זרד ועד היבוק. עמון - מזרחית למואב בחלקים מסוימים. עמון דברים פרק ב' מוקבלות נחלות מואב, עמון וסיחון לנחלות הקדומות:⁶
- מואב:** "ויאמר ה' אלי אל תצר את מואב ואל תתגר בם מלחמה, כי לא אתן לך מארצו ירשה כי לבני לוט נתתי את ער ירשה. **האמים** לפנים ישבו בה עם גדול ורב ורם כענקים. רפאים יחשבו אף הם כענקים והמאבים יקראו להם אמים" (ט-יא).
- אדום:** "ובשעיר ישבו החֹרִים לפנים, ובני עשו יירשום וישמידום מפניהם
5. על התאמת מקומם לחלוקה הגאוגרפית ראה בהמשך.
6. ההקבלה היא בין העמים המצויים בספר בראשית י"ד, בסיפור ארבעת המלכים נגד החמישה, לעמים המצויים שם עם הגעת עם ישראל. השמות זהים לחלוטין, והזוזים המופיעים בבראשית הם הזמזומים שבספר דברים, בתיאור נחלת בני עמון.

וישבו תחתם כאשר עשה ישראל
לארץ יִרְשֶׁתוֹ אשר נתן ה' להם" (יב).

עמון: "וקרבת מול בני עמון אל תִּצְרֶם
ואל תתגר בם, כי לא אתן מארץ בני
עמון לך יִרְשֶׁה כי לבני לוט נתתיה
יִרְשֶׁה. ארץ רפאים תחשב אף הוא
רפאים ישבו בה לפנים והעמֻנִים
יקראו להם זִמְזָמִים..." (יט-כ).

"כי חשבון עיר סיחן מלך האמרי הוא
והוא נלחם במלך מואב הראשון ויקח
את כל ארצו מידו עד ארנן... כי אש
יצאה מחשבון להבה מקרית סיחן
אכלה ער מואב בעלי במות ארנן. אוי
לך מואב אבדת עם כמוש נתן בניו
פליטם ובנתיו בשבית למלך אמרי
סיחון.⁷ ונירם אבד חשבון עד דיבן
וְנָשִׁים עד נֶפֶח אשר עד מידבא"
(במדבר כ"א, כו-ל).

5. חלק מנחלת מואב ועמון נכבש על ידי
סיחון: מן היבוק ועד נחל ארנן.

6. עם ישראל, בדרכו לארץ, מותיר את עמון
ומואב המובסים במקומם.
"ויאמר ה' אלי אל תצר את מואב ואל
תתגר בם מלחמה כי לא אתן לך
מארצו יִרְשֶׁה כי לבני לוט נתתי את
ער יִרְשֶׁה" (דברים ב', ט).

"...וקרבת מול בני עמון אל תִּצְרֶם ואל
תתגר בם כי לא אתן מארץ בני עמון
לך יִרְשֶׁה כי לבני לוט נתתיה יִרְשֶׁה"
(שם יט).

7. עם ישראל כובש את נחלת סיחון ועוג.
סיחון: "ולא נתן סיחן את ישראל עֶבֶד
בגָּבְלוֹ ויאסף סיחן את כל עמו ויצא

7. זו אחת הטענות הקשות כנגד מואב. לפי פסוקים אלה שעבודו תחת עול סיחון היה קשה
מנשוא; בניו ניתנו פליטים ובנותיו בשביה תחת כיבושי סיחון. כשבאה האומה הישראלית
לאזור, היא לא התקרבה כלל לנחלתו וכיבדה את סירובו לתת לה לעבור בה. למרות זאת,
שכר מואב את בלעם הרשע. כיוון שכך, הטענה נגדו כפולה. על כל זה ראה במאמרו של י'
מדן, 'אמר נבל בלבו', **מגדים** ד (תשמ"ח), עמ' 49-51.

לקראת ישראל המדברה ויבא יהצה
וילחם בישראל. ויכהו ישראל לפי חרב
ויירש את ארצו מארנן עד יבק עד בני
עמון כי עז גבול בני עמון" (במדבר
כ"א, כג-כד).

עוג: ויפנו ויעלו דרך הבשן, ויצא עוג
מלך הבשן לקראתם הוא וכל עמו
למלחמה אדרעי. ויאמר ה' אל משה
אל תירא אתו כי בידך נתתי אתו ואת
כל עמו ואת ארצו ועשית לו כאשר
עשית לסיחן מלך האמרי אשר יושב
בחשבון. ויכו אתו ואת בניו ואת כל
עמו עד בלתי השאיר לו שריד ויירשו
את ארצו" (שם, לג-לה).

"ואת הארץ הזאת ירשנו בעת ההוא
מִעֲרֵעַר אשר על נחל ארנן וחצי הר
הגלעד ועריו נתתי לראובני ולגדי.
ויתר הגלעד וכל הבשן ממלכת עוג
נתתי לחצי שבט המנשה כל חבל
הארגב לכל הבשן ההוא יקרא ארץ
רפאים" (דברים ג', יב-יג).

8. נחלת סיחון ניתנת לראובן ולגד ואילו
הנחלה הצפונית ניתנת למנשה.

בנוסף לכך ידועה עוד יחידה היסטורית מדינית - ארץ הגשורי והמעכתי, אולם
מקומו ומעמדו של חבל ארץ זה לא נתבררו כל צורכם.⁸

ראוי לציין כי במקורות שהובאו בולטים קווי גבול פנימיים המחלקים את עבר
הירדן ליחידות מצפון לדרום. בתיאור דלעיל אין התייחסות לגבול המזרחי של עבר
הירדן, ולא בכדי. גבול כזה לא צוין בתנ"ך במפורש, כיוון שהשטח ממזרח מדברי ולא
התיישבו בו. התורה לא התייחסה לגבול המזרחי והסתפקה בציון הנקודה הצפונית-

8. אחד מהסיפורים העממיים ברמת הגולן מספר על נהג משאית שנשלח להביא משהו לגשור.
בהגיעו לרמת הגולן נאלץ ליסוע לחמישה מקומות שונים הקרויים גשור, ביניהם: מאחז
גשור (שהתפרק בינתיים) ליד תל פארס, מחנה גשור ליד יונתן, קיבוץ גשור בדרום הרמה
ליד בני יהודה וכדו'. סיפור זה הנו הד לבעיית זיהויה של ארץ גשור. אולם, בהחלט ייתכן,
וכך נראה מפשוטו של מקרא, שבירור נחלת גשור חיוני לבירור מעמדה של רמת הגולן
דהיום בתורה הן מבחינה גאוגרפית והן מבחינה מעמדית. ראה בספרו של הרב אריאל
(בהערת הפתיחה), עמ' 41-47.

מזרחית ביותר, נהר פרת (אם כי לא ברור לאיזו נקודה על נהר פרת התכוונה התורה). דרך אחרת לקביעת הגבול המזרחי, באמצעות תיאור שטח המחיה של העמים הקדומים או השבטים שישבו שם, תידון להלן.

מצירוף שתי קבוצות המקורות שהובאו לעיל עולה תמונה גאוגרפית-מדינית-היסטורית משולבת, המהווה בסיס לדיון על מעמדו של הגולן בתורה.

תמונה זו מתבססת על חמש רצועות רוחב גאוגרפיות-היסטוריות שעשויות לשאת משמעות הלכתית מנקודת ראותה של התורה:

1. **האזור שמדרום לנחל זרד:** אזור זה הוא מחוץ לגבולות ארץ ישראל במובנם המקובל,⁹ זוהי ארץ אדום שניתנה לצאצאי עשו. לאזור זה אמנם הייתה משמעות כלכלית רבה, כיוון ששליטה בו היוותה את אחד המפתחות לשליטה על דרכי המסחר העולות מ'עציון גבר' ועל 'דרך המלך', אולם לא הייתה לו משמעות יישובית. אנו נתעלם בהמשך לימודנו מהיבט זה.

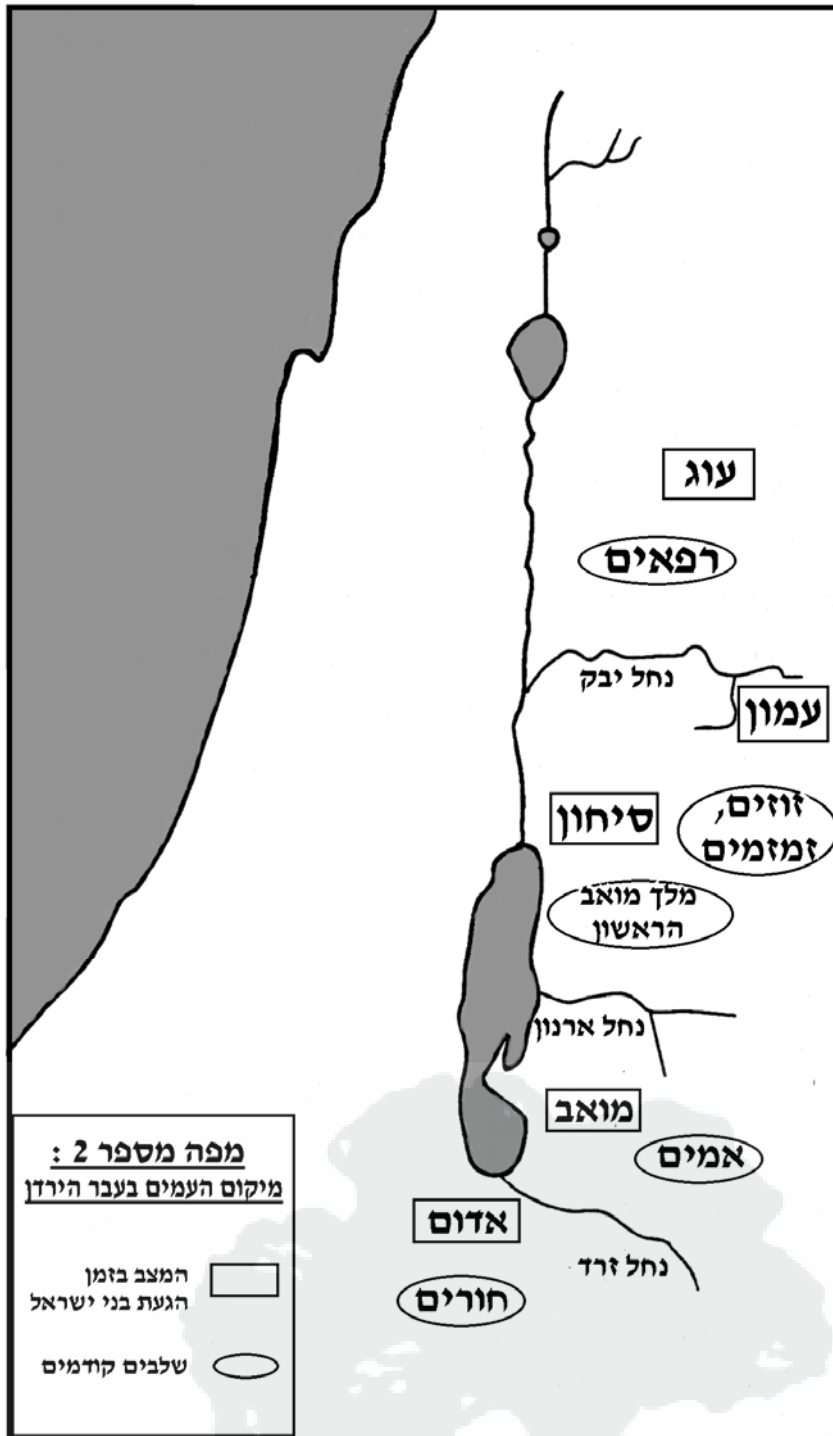
2. **מנחל זרד ועד ארנון:** זוהי נחלתו המקוצצת של מואב, שנותרה בידו לאחר שסיחון כבש את נחלתו הצפונית. בתורה נאמר כי נחלה זו ניתנה לו בגדר 'ירושה', ולכן נמנע מבני ישראל היוצאים ממצרים לכבשה.

3. **מנחל ארנון ועד היבוק:** זהו האזור שהוגדר בצורה מיוחדת בגמרא 'עמון ומואב טהרו בסיחון'.¹⁰ לפי התורה המלך סיחון נלחם במלך מואב הראשון ולקח מידיו את האזור הזה. משקלו המכריע של אירוע זה נתפרש בנאומו של יפתח מול מלך בני עמון.¹¹ באזור זה, ממזרח לנחלת מואב, מצויה נחלת בני עמון הקדומה, שאף ממנה נלקחו חלקים על ידי סיחון מלך האמורי.

9. היינו גבולות 'ארץ כנען' (ראה במדבר ל"ד). הקצה הדרומי של ים המלח נשק לנחל זרד.

10. "אמר רב פפא: עמון ומואב טהרו בסיחון" (בבלי גיטין לח ע"א).

11. שופטים י"א. למרות שהכתוב קובע כי מאבקו של יפתח הוא כנגד מלך בני עמון, הרי שתוכן נאומו של יפתח מלמד כי העומד מולו הוא מלך מואב. לכך יש ראיות מספר: יפתח מזכיר בנאומו 'הלא את אשר יורישך כמוש אלהיך אותו תירש' (שם כד), וכמוש הוא אלוהי מואב; הוא טוען שבעלות בני ישראל ממצרים הם נלחמו 'ויירשו את כל גבול האמרי מארנון ועד היבוק ומן המדבר ועד הירדן' (שם כב), והלא זו נחלת מואב, כפי שנטען לעיל; כשהוא מתאר את מהלך העקיפה של הנחלה הוא קובע 'וגם אל מלך מואב שלח ולא אבה וישב ישראל בקדש. וילך במדבר ויסב את ארץ אדום ואת ארץ מואב ויבא ממזרח שמש לארץ מואב ויחננו בעבר ארנון ולא באו בגבול מואב כי ארנון גבול מואב' (שם יז-יח), למרות שכותרת הפרק מלמדת על עימות עם מלך בני עמון. מכאן נראה שהביטוי מלך עמון קשור בצורה כלשהיא להיבט הכולל של הנחלה ולנחלת מואב הקדומה. ראה על כך בהרחבה במאמרם של י' ור' מדן, 'פתח בדורו', **מגדים** ו (תשמ"ח), עמ' 34-35.

4. מן היבוק ועד סוף האזור הקרוי עבר הירדן: הירדן הנו נחל הקובע גבול. אולם, כדי לעמוד על מעמדו כגבול יש צורך לקבוע שני דברים: ראשית, היכן הוא מתחיל, לא במובן הגאוגרפי, אלא על פי ההגדרות התורתיות. העובדה שה'ירדן' היום הוא שמו של הנחל מן המקורות בצפון ועד ים המלח (הצורך בהתייחסות למעמדו של הירדן מצפון לכינרת יצר לאחרונה שם חדש - 'הירדן ההררי'), אינה מלמדת דבר על הדרך שראוהו במקרא. יש לברר היכן הירדן מתחיל לפי הגדרות המקרא כדי להציב נקודה שממנה ודרומה מוגדר האזור שמזרחית לנהר כעבר הירדן. שנית, לאחר קביעת מקום נהר הירדן עצמו, אין להתעלם מהאפשרות שגם מצפון לירדן יוגדר השטח כעבר הירדן עד ליחידה הגאוגרפית המשמעותית הבאה. נבחן עניין זה בהמשך בקשר לירמוך.

5. מהגבול הצפוני של עבר הירדן עד לגבול הארץ: ניתן להצביע על פער גאוגרפי גדול מאוד בין מקורות הירדן לבין הגבול הצפוני-מזרחי של ההבטחה האלוקית, שבתורה הוא נהר פרת. אם נשער כי ב'ירדן' הייתה הכוונה בעבר לחלק שמהכינרת דרומה, תוצב מיד השאלה מהו מעמד האזור שממזרח ומצפון לכינרת.

עקרונית, לבירורים דלעיל יש להקדים את השאלה: מהם בכלל התוקף והחשיבות של הגבולות ההיסטוריים: האם הם הוקבעו ולא ניתן לשנות את מעמדם, או שהם עשויים להשתנות על פי שיבת עם ישראל לארצו וכיבושיו בעתיד. מנקודת ראות הלכתית יש מקום להציב שאלה זו כראשונה בסדר הלוגי הנכון של בניית הדיון, כיוון שהכרעה בה עשויה לכאורה להפוך את כל לימודנו למיותר. אנו נעסוק בה באחרונה ובקיצור, למרות שיש לה קשר גם לפשוטו של מקרא, בגלל אופיו של מבוא זה המבקש לברר את מעמדה של רמת הגולן במונחים גאוגרפיים ולא במונחים הלכתיים.

חמשת שלבי הדיון בעניין מעמד רמת הגולן בתורה

1. האם כל עבר הירדן הוא חלק מארץ ישראל?

שלושה סוגים של מקורות העוסקים במעמד חבל הארץ שממזרח לירדן מצויים בתורה.

א. מקורות שמהם עולה, לכאורה, שעבר הירדן הנו חלק מארץ ישראל

בהבטחת ארץ ישראל לאברהם אבינו בברית בין הבתרים נאמר:¹² "ביום ההוא כרת

12. אנו מתחילים באברהם אבינו, למרות שיש מקום לדון גם בנהרות היוצאים מעדן וביחס שבין גן העדן לבין ארץ ישראל וגבולותיה. אנו נמנעים מלעסוק בכך, כיוון שהדיון בפשוטו של מקרא בעניין גן עדן ומקומו הגאוגרפי יסיט אותנו מבקשתנו במבוא זה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת. את הקיני ואת הקנזי ואת הקדמוני. ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים. ואת האמרי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבوسی" (בראשית ט"ו, יח-כא).

ברשימה זו נכללים עשרה עמי 'הארץ הזאת'. בין העממים מופיעים שלושה שאינם מופיעים ברשימת שבעת העממין במקומות אחרים, והם: **הקיני, הקנזי והקדמוני**. נחלקו תנאים בדבר מקומם. חלקם סבר שהוא בעבר הירדן המזרחי וחלקם קבע את מקומם בין הפרת והנילוס.¹³ מעבר לכך, גם מרכז **הרפאים** הוא בעבר הירדן. מספר בראשית (י"ד, ה) אנו למדים כי ארבעת המלכים היכו את הרפאים **בעשתרות קרניים**. מספר דברים (א', ד) אנו למדים כי עשתרות היא עירו של עוג מלך הבשן, השוכן בעבר הירדן. בצורה יותר מפורשת מופיע שם האזור הגאוגרפי המרכזי של הרפאים בדברים ג', יג: "...כל חבל הארץ לכל הבשן ההוא יקרא ארץ רפאים".

בפרשת משפטים כתוב: "ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר כי אתן בידכם את יבשי הארץ וגרשתמו מפניך" (שמות כ"ג, לא). לא נתברר מהו אותו מדבר, אולם הדעת נותנת כי הכוונה היא ל'מדבר קדמות', המדבר הגדול שממזרח לחלק המיושב של עבר הירדן המזרחי (החלק עליו נערך הדיון כאשר מדברים על עבר הירדן). אם כן, עבר הירדן המזרחי כלול בתוך ארץ ישראל, לפחות עד אדום.

ב. מקורות שבהם לא נתבררה שאלה זו כל צורכה

גבולות ארץ ישראל בפרשת מסעי: גבולות פרשת מסעי מותירים את עבר הירדן המזרחי שמדרום לכינרת מחוץ לתחום הגבולות. יש להדגיש כבר עתה כי חלקים מרמת הגולן דהיום כלולים גם בגבולות 'מסעי', ועל כך נדון בהמשך. הותרת עבר הירדן מחוץ לתחומי גבולות 'מסעי' יכולה להתפרש על נקלה, כיוון שגבולות אלה אינם גבולות ארץ ישראל, אלא גבולות נחלת תשעה וחצי השבטים, ככתוב בסוף הרשימה: "ויצו משה את בני ישראל לאמר זאת הארץ אשר תתנחלו אתה בגורל אשר צוה ה' לתת לתשעת המטות וחצי המטה. כי לקחו מטה בני הראובני לבית אבתם ומטה בני הגדי לבית אבתם וחצי מטה מנשה לקחו נחלתם" (במדבר ל"ד, יג-יד). אמנם בשתי דרכים ניתן לפרש עובדה זו: ראשונה שבהן היא ראיית גבולות אלו כנחלת תשעת השבטים וחצי השבט בלבד, ואילו ארץ ישראל כוללת בתוכה אף את נחלת ראובן, גד וחצי שבט המנשה. זו היא שיטת רמב"ן (במדבר כ"א, כא), המבאר

13. ראה: ירושלמי קידושין פ"א ה"ח, סא ע"ד; ספרי דברים שופטים פסקא עה (מהד' פינקלשטיין, עמ' 139); בראשית רבה מד, כג (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 446).

כי גם ללא בקשת ראובן, גד וחצי שבט המנשה היה עבר הירדן הופך לנחלת השבטים. התכנית המקורית הייתה לכבוש קודם את עבר הירדן המערבי, ולאחר מכן את עבר הירדן המזרחי. סירוב סיחון להניח לישראל לעבור בגבולו שיבש תכנית זו וגרם לכיבוש עבר הירדן המזרחי תחילה.

לפי זה לא היה מקום לכלול תחת כותרת זו את גבולות פרשת מסעי, שכן ברור שאין הם מהווים מקור להגדרה כוללת של גבולות הארץ. למרות זאת כללנו פסוקים אלה תחת כותרת זו, כיוון שרבי אשתורי הפרחי, בעל הסמכא המרכזי מבין הראשונים בענייני ארץ ישראל, הציע שיטה שנייה, שעיקרה קביעת גבולות אלה כגבולות הארץ. בעקבותיו עשו זאת רבים מן הראשונים. ממילא פסוקים אלו דורשים דיון תחת הכותרת 'לא נתבררה כל צורכה'.¹⁴

מקור נוסף הוא בספר יהושע (כ"ב): המשלחת שנשלחה אל שניים וחצי השבטים בעניין המזבח שבנו נוקטת בלשון: "ואך אם טמאה ארץ אחזתכם עברו לכם אל ארץ אחזת ה' אשר שכן שם משכן ה' והאחזו בתוכנו ובה' אל תמרדו ואותנו אל תמרדו בבנתכם לכם מזבח מבלעדי מזבח ה' אלהינו" (שם, יט). נחלקו הפרשנים האם דברים אלו מבטאים הבנה מוטעית של עמדתם של שניים וחצי השבטים ביחס לנחלתם,¹⁵ או שמדובר בהבחנה אמיתית בין הארץ לבין תחום נחלת שניים וחצי השבטים.¹⁶

ג. מקורות שמהם עולה, לכאורה, שעבר הירדן איננו חלק מארץ ישראל

במקומות רבים בתורה משמע כי הכניסה לארץ משמעותה היא חציית הירדן.

בראש ובראשונה אלו דברי הביקורת הקשה שבפי משה על שניים וחצי השבטים, שיכולים להתבאר כביקורת על רצונם שלא לנחול עם אחיהם מעבר לירדן. נראה שזו הסיבה לקביעת המדרש ששבטי ראובן וגד גלו ראשונים: "אתה מוצא שנחריב הגלה אותן ג' גליות גלות ראשונה הגלה לראובני ולגדי ולחצי שבט המנשה והשניה שבט זבולן ושבט נפתלי שנא' (ישעיה ט') כעת הראשון הקל ארצה זבולן וארצה נפתלי, הג' הגלה לשאר שבטים שנא' והאחרון הכביד, הכבידן כבמכבד..." (במדבר רבה כג, יד).

14. חלק נכבד מאטלס ארץ ישראל לגבולותיה של הרב ישראל אריאל, (ירושלים תשמ"ח), עוסק בהתמודדות עם שיטת רבי אשתורי הפרחי ובשלילתה, מכיוון ששיטתו סותרת פשטי המקראות, לדעת הרב אריאל. אולם אף הוא מציין כי רבים הראשונים שהלכו בעקבותיו, וממילא יש מקום להציבם כדברים שלא נתבררו כל צורכם.

15. רד"ק (שם, יט): "פירוש אם טמאה בעיניכם לפי שאין המשכן שם עברו לכם אל ארץ אחוזת ה'".

16. רש"י (שם, ד"ה אם טמאה ארץ אחזתכם): "שלא בחר הקב"ה להשרות בה שכינתו".

יישוב הסתירה

תיתכנה שלוש דרכים ליישב בין האפשרויות:

1. בראייה כוללת עבר הירדן נתפס בתורה כארץ ישראל לכל דבר. גבולות ארץ כנען בפרשת מסעי נקבעו לבסוף כגבולות תשעה וחצי השבטים, ואין בין אלה לאלה דבר במישור העקרוני. הפסוקים המעלים רצון להיכנס לעבר הירדן המערבי נובעים מהרצון להיות כלול בתוך הארץ, והביקורת על בני גד ובני ראובן אינה בעיקרה ביקורת על היעדר הקשר לארץ ישראל, אלא על אי הנכונות להיות שותפים במאבק על כיבושה. התורה מתארת שתי מערכות של גבולות: גבולות המגדירים את ארץ ישראל, והם גבולות ההבטחה, וגבולות אשר מתארים מציאות קונקרטית לאחר כיבוש סיחון ועוג, אשר עוסקים בהנחלת שאר ארץ ישראל המערבית לתשעה וחצי שבטים.

2. עבר הירדן איננו ארץ ישראל, אלא התרחבות נחלה במעמד אחר. בתור שכזה הוא לוקה בחסר, והוא מחובר רק אל הבטחה שלעתיד לבוא ולא אל משהו קונקרטי. בני גד ובני ראובן יורשים מעבר לירדן ובכך נפגעה זיקתם לירושלם הארץ המקורית.

3. ברוח משנת 'עשר קדושות הן'¹⁷ ניתן להציע כי במסגרת תפיסה עקרונית בדבר קדושת המקום ייתכנו מדרגות מדרגות. למרות שכל ארץ ישראל קדושה, אינה דומה קדושת ירושלים לקדושת שאר חבלי ארץ ישראל ואינו דומה הר הבית לירושלים. בעבר הירדן ניתן לראות מעגל חיצוני יותר, שמשמעותו מדרגה נמוכה יותר. כך עולה בבירור משיטת המדרש המקביל למשנת עשר קדושות: "ארץ כנען מקודשת מעבר הירדן ארץ כנען כשרה לבית שכינה ואין עבר הירדן כשר לבית שכינה..." (במדבר רבה ז, ח).

לכל אחת מהשיטות גווני ביניים ומשמעות הלכתית ורעיונית אחרת. ברמה העקרונית עסקו מפרשי המקרא ופוסקי ההלכה בכל אחת משלוש האפשרויות הנ"ל.

2. האם יש להבחין בין החלק הדרומי, שניתן לבני לוט, לבין החלק הצפוני

הדיון בשאלה הקודמת הכליל את כל עבר הירדן במחיצה אחת. אולם, ייתכן שיש להבחין בחלקים שונים של עבר הירדן: הארץ שניתנה לבני לוט ירושה, החלק שלא נכבש על ידי סיחון, והחלק הצפוני שהוא ירושתנו. מבחינה גאוגרפית הכוונה היא

17. משנה כלים פ"א מ"ו: "עשר קדושות הן ארץ ישראל מקדשת מכל הארצות. ומה היא קדושתה שמביאים ממנה העמר והבכורים ושתי הלחם, מה שאין מביאים כן מכל הארצות...". יש לשים לב כי עולה מן המשנה שקדושת עיר חומה קיימת גם בעבר הירדן!

לקביעת היבוק, המצוי מול גשר אדם, כגבול הדרומי של עבר הירדן, כשכל מה שמצוי מצפון לו הוא חלק מארץ ישראל. דברינו בנויים על ההנחה כי היבוק הוא הגבול בין נחלות ראובן וגד מזה ומנשה מזה. הנחה זו סבירה מבחינה גאוגרפית, אך אינה כתובה במפורש במקורות.

מהם המקורות העשויים לאשש הנחה שכזו? כאמור לעיל, בתורה מופיעה הכרה בירושית בני לוט ואדום. לפיכך ניתן לומר כי מה שניתן להם כנחלה איננו ארץ ישראל, אלא שטענה זו איננה חזקה דיה, שכן היא מתבססת על ההנחה שלא ייתכן שהקב"ה הנחיל לבני לוט ולאדום את הארץ המובטחת לאברהם. ניתן לטעון, לחילופין, שהקב"ה אכן הנחיל לבני לוט את ארץ ישראל, אך בכך הפקיע את הזיקה שיש לעם ישראל כלפי חבל ארץ זה. ממילא לא ניתן לקבוע מסמרות רק על פי עיקרון זה.

הבקשה מסיחון לעבור בגבולו מוכיחה לכאורה את ההפך, שכן ישראל לא היו מבקשים לעבור בתחומם שלהם, אלא מנסים לכבוש את הארץ. עם זאת, הדברים ניתנים לפרשנות דוגמת פירוש רמב"ן (בביאורו לבמדבר כ"א, כא): "...אבל באמת מה שאמר לו 'אעברה בארצך', זה היה משה עושה מעצמו דרך פיוס, כי ארץ סיחון ועוג ירושתם של ישראל היתה כי לאמורי היא, והיה מן הדין שאם יענו שלום ופתחו להם שיהיה כל העם הנמצא בה להם למס ועבדום. אבל משה היה יודע כי ישראל עתה לא יכבשו כל עשרה עממים, והיה חפץ שיהיה כל כבושם מעבר לירדן והלאה, שיהיה מושבם יחד, ושהיא הארץ הטובה אשר היא זבת חלב ודבש...". פירוש זה תואם את שיטתו הכללית של הרמב"ן, הרואה בחלק הצפוני של עבר הירדן חלק בלתי נפרד מארץ ירושת האבות ועל כן ארץ ישראל (ראה גם בפרשנותו לדברים ב', כג-כד).

גם נאומו של יפתח טוען כי "...ויתן ה' אלקי ישראל את סיחון ואת כל עמו ביד ישראל ויכום ויירש ישראל את כל ארץ האמרי יושב הארץ ההיא. ויירשו את כל גבול האמרי מארנן ועד היבק ומן המדבר ועד הירדן. ועתה ה' אלקי ישראל הוריש את האמרי מפני עמו ישראל ואתה תירשנו" (שופטים י"א, כא-כג). זהו הבסיס לדברי חז"ל ש'עמון ומואב טהרו בסיחון', כלומר: האיסור לרשת את עמון ומואב בטל עם כיבוש סיחון. לפי זה ניתן לומר כי ביטול האיסור החזיר ארץ זו לרשותו של אברהם וממנו לבניו.

3. האם יש להבחין בין נחלת ראובן וגד עד היבוק, לבין נחלת מנשה, הצפונית יותר?

הבסיס להבחנה בין נחלת בני גד ובני ראובן לבין נחלת מנשה מופיע כבר בתורה: עובדה היא כי בכל המשא והמתן שבין השבטים לבין משה רבנו נטלו חלק בוויכוח

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רק שני שבטים: גד וראובן, ואילו מנשה כלל אינו מוזכר. רק כאשר מדובר על הנחלת עבר הירדן בפועל מזכירה התורה:

ויתן להם משה לבני גד ולבני ראובן ולחצי שבט מנשה בן יוסף את ממלכת סיחון מלך האמרי ואת ממלכת עוג מלך הבשן הארץ לעריה בגבולת ערי הארץ סביב (במדבר ל"ב, לג).

על משמעות נתינת הנחלה לשבט מנשה, למרות שלא ביקשה, נחלקו מדרשים¹⁸ ופרשנים, והיא איננה מעניינתנו כעת. עם זאת חשוב לציין כי להבחנה זו בין נחלת ראובן וגד לנחלת מנשה יש גם משמעות הלכתית:

...והא כתיב ואומר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ טובה ורחבה ארץ זבת חלב ודבש, אמר לון אשר בה זבת חלב ודבש. תני אשר נתת לי - לא שנטלתי לי מעצמי. מה ביניהון? אמר רבי אבין חצי שבט מנשה ביניהון, מאן דאמר אשר נתת לי ולא שנטלתי מעצמי חצי שבט מנשה לא נטלו מעצמן, מאן דאמר ארץ זבת חלב ודבש אפילו כן אינה ארץ זבת חלב ודבש (ירושלמי ביכורים פ"א ה"ח, סד ע"ב).

ההבחנה שבין נחלת מנשה לבין נחלת שאר שבטי עבר הירדן עשויה להיות מעוגנת כבר בסיפור מלחמת ארבעת המלכים, שכן אזור עוג מלך הבשן לא נכבש על ידי ארבעת המלכים, והדברים כתובים במפורש בספר דברים:

כי רק עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים הנה ערשו ערש ברזל הלה הוא ברבת בני עמון תשע אמות ארכה וארבע אמות רחבה באמת איש (דברים ג', יא).

זה פשטו של מדרש "ויבא הפליט - זה עוג מלך הבשן".¹⁹ דבר זה מתואר בספר דברים, כאמור בהצגה ה'היסטורית' בראש דברינו. אם כן, נחלת מנשה אינה כנחלות בני לוט ואדום, ועל כן אין עדות על כך שאינה מארץ ישראל. להפך, זהו האתגר עליו נאמר בשנת הארבעים 'עלה רש', כתיקון לחטא המרגלים,²⁰ ובכך התקיים הציווי האלוקי מלכתחילה.

18. ראה לדוגמה את המדרש הרואה בכך עונש: "מנשה גרם לשבטים לקרוע לפיכך נתקרעה נחלתו, חציה בארץ הירדן וחציה בארץ כנען, וישם שם במתניו..." (בראשית רבה פד, כ; מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 1025). הנצי"ב בפירושו לבראשית מ"ח, כב - "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך" רואה בנחלה הכפולה ברכה.

19. ראה בראשית רבה מא, ח (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 413).

20. אנו הולכים בעקבות פירושו של רד"צ הופמן לסיפורי שנת הארבעים, המופיעים בתחילת ספר דברים. מעבר לפרשת מינוי השופטים מסופר על חטא המרגלים והמעפילים, על הקפת אדום, מואב ועמון ועל כיבוש סיחון ועוג. בשנה השנייה חטאו ישראל באי-עלייה לארץ - כאשר הציווי האלוקי היה לעלות, ובעליית המעפילים - כאשר הציווי האלוקי היה שלא לעלות. בשנת הארבעים תיקנו את חטאם שלא עלו, כאשר נצטוו לכבוש את סיחון ועוג.

זוהי גם שיטת רש"י (דברים ג', יג) בעניין מעמד החלק הצפוני של עבר הירדן: "ההוא יקרא ארץ רפאים" - היא אותה שנתתי לאברהם" - כלומר, לפי רש"י חבל הארץ שניתן לאברהם הוא נחלת עוג מלך הבשן - מן היבוק וצפונה.

העובדה שישראל לא ביקשו מעוג דבר יכולה להתפרש גם היא על פי עיקרון זה, שכן לא היה להם דבר לבקש ממנו - הם ביקשו לכבוש את עוג.²¹

לפי זה נחלת מנשה היא חלק בלתי נפרד מארץ ישראל והיא שונה במעמדה משאר חלקי עבר הירדן הדרומיים לה.

4. האם רמת הגולן דהיום היא חלק מ'עבר הירדן', או שחבל ארץ זה כלל אינו מצוי מבחינה גאוגרפית באזור המוגדר כ'עבר הירדן'?

כל הדיון דלעיל רלוונטי לשאלת רמת הגולן אם אנו מניחים שרמת הגולן דהיום כלולה באזור הקרוי 'עבר הירדן' במינוחים התורתיים. אולם ניתן לערער על הנחה זו, וממילא, למרות שכל התשובות לשאלות הקודמות תהיינה שליליות, יתברר שרמת הגולן כלל אינה קשורה לדיון על עבר הירדן.

מהו היסוד הגאוגרפי והמקראי לטיעון זה?²²

כאמור לעיל בתיאור הגאוגרפי, נהר הירדן דהיום קרוי כך לכל אורכו, ממקורותיו החצבאני, הבניאס, והדן ועד לשפכו לים המלח. אחידות שם זה לכל אורכו הנה דבר מוזר כשלעצמו, כיוון שהנהר נשפך לכינרת ומאבד לגמרי את זהותו. הנהר היוצא מן הכינרת, היום ליד קיבוץ דגניה, איננו אותו נהר כלל ועיקר. אמנם בבראשית רבה ד, ה (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 29) מציין המדרש כי למרות עובדה זו מדובר בירדן: "א"ר יונה: אל תתמה, הדן ירדנה עבר בימא דטבריא ולא מתערב ביה". מפשט הדברים משמע כי המדרש קורא לירדן כולו, כולל ה'הררי' - ירדן. מנגד, ניתן לטעון כי מדובר בציון שם הנהוג מימי בית שני, כבימינו אנו, ולא בפרשנות מקראית של המונח 'ירדן'.

ארץ עוג נתקנה מלכתחילה כמקום העומד לכיבוש, ואילו נחלת סיחון הייתה במקורה ארץ מואב ועמון ורק בגלל כיבושי סיחון כבשו אותה בני ישראל.

21. רמב"ן פירש את אי הבקשה מעוג בצורה האחרת (ביאורו לבמדבר כ"א, א): "...ולא שלחו אל עוג דברי שלום, כי הוא כאשר ראה כי הכו את סיחון, יצא לקראתם למלחמה", כלומר, לא ניתן להוכיח דבר מהיעדר הבקשה, שכן הוא נבע מהתנהגות עוג ולא ממשוהו מהותי הקשור בנחלתו.

22. המחזיק בו היום והאחראי יותר מכול לפרסומו הוא הרב יגאל אריאל, רבו של מושב נוב שברמת הגולן, שידיו רב לו בביסוס מעמדה ההלכתי של רמת הגולן להלכה ולמעשה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ממקורות חז"ל נראה כי החלק הקרוי היום 'הירדן ההררי' (הצפוני) כלל אינו ירדן, וכן שהכינרת אינה קשורה לירדן. הירדן מתחיל רק בחלק הדרומי של הכינרת. נדגים את טענתנו:

הגמרא במסכת בכורות מצטטת את התוספתא בבכורות:

תניא נמי הכי: ירדן יוצא ממערת פמייס, ומהלך בימה של סיבכי, ובימה של טבריא, ובימה של סדום, והולך ונופל לים הגדול, ואין ירדן אלא מבית יריחו ולמטה. א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן: למה נקרא שמו ירדן שיורד מדן (בבלי בכורות נה ע"א).

ציטוט זה עשוי להתפרש כמחלוקת, כיוון שיש בו סתירה פנימית: הברייתא קובעת כי החלק הקרוי 'ירדן' הנו מבית יריחו ולמטה,²³ כלומר רק החלק הדרומי היוצא מן הכינרת הוא הקרוי 'ירדן'. מנגד קובעים האמוראים כי הירדן 'יורד מדן'. אולם אין כאן סתירה כלל ועיקר, שכן גם הברייתא מציינת את העובדה שמימי הירדן אכן יוצאים מפמייס (בניאס), אלא שההגדרה התורתית של 'ירדן' היא רק מבית יריחו שמדרום לכינרת ומטה.

במובן זה רמת הגולן דהיום איננה עבר הירדן כלל ועיקר. הירדן יוצא דרומה לה, וכל מה שהוא צפונית למקור הירדן, על פי הלשון המקראית, כלל אינו מצוי בעבר הירדן!

דבר זה נתמך גם מגבולות מסעי: הפסוקים המתארים את מהלך הגבול מציינים בין היתר:

...והתאויתם לכם לגבול קדמה מחצר עינן שפמה. וירד הגבל משפם הרבלה מקדם לעין וירד הגבל ומחה על כתף ים כנרת קדמה. וירד הגבול הירדנה והיו תוצאתיו ים המלח זאת תהיה לכם הארץ לגבלתיה סביב (במדבר ל"ד, י-יב).

גם מפסוקים אלה משמע שכתף ים כינרת, מזרחית לכינרת, הנה בתוך גבולות מסעי(!). נראה שיש לראות חלקים מרמת הגולן דהיום 'כתף ים כינרת'. לפי זה יש שתי סיבות לניתוק הדיון ברמת הגולן מהדיון על עבר הירדן: גם משום שחלקים ממנה כלולים בתוך גבולות תשעה וחצי השבטים וגם משום שהיא עצמה אינה מצויה בעבר הירדן.

לסיכום: אם נכונה הנחתנו, הרי שאין קשר בין הדיון על עבר הירדן לבין הדיון על רמת הגולן, והיא כלל אינה נמצאת בעבר הירדן.²⁴

23. הזיהוי הסביר ל'בית יריחו' הוא היישוב בית ירח, המצוי דרומית לכינרת. לא סביר כי הירדן ההלכתי מוגדר מיריחו העיר ודרומה בלבד.

24. מקורות רבים עוסקים בסוגיה ובמעמד רמת הגולן בימי בית שני, אלא שאנו עוסקים רק בהופעת הסוגיה בתורה.

5. האם כיבוש דהיום מעמיד את כל המסקנות דלעיל כמיותרות, כיוון שעצם הישיבה בארץ היא ההופכת את הנחלה להיות חלק מארץ ישראל?

מהו לפי התורה מעמד שטחים מחוץ לגבולות ההבטחה הנכבשים על ידי עם ישראל?

שאלה זו כבדת משקל, והיא כמובן מוכרעת על ידי התורה שבעל פה. אנו מבקשים, כדברינו במבוא, רק להעלות את השאלה העקרונית הקשורה לגאוגרפיה המקראית, והיא: האם בכלל ישנה חשיבות לשאלת גבולות ההבטחה או לכל סוג אחר של גבול במציאות החורגת מהגבולות שנקבעו בתורה. מהו המעמד התורתי של ארצות אשר לא נכללו מלכתחילה בתוך גבולות הארץ, אך נכבשו על ידי עם ישראל - האם אלה תוגדרנה כארץ ישראל לכל דבר, או שהגבולות הוצבו על ידי הקב"ה עם בריאת העולם או עם נתינת התורה, וכיבושים והחזקות אלו לא ישנו את העובדה שהמקומות אינם ארץ ישראל?

לשאלה זו משקל עקרוני רב, שכן היא עוסקת בשאלת השאלות של הגאוגרפיה המקראית העתידית - לא זו שעוסקת בעבר, אלא זו שעוסקת בעתיד. מובן מאליו, שאם התשובה לשאלה זו היא שההתייחסות לאזורים אלה היא כאל ארץ ישראל לכל דבר, הרי שגם אם התשובה לארבע השאלות הקודמות הייתה שלילית - רמת הגולן של היום עשויה להיות חלק מארץ ישראל כאשר הישות המוסמכת תכריז עליה ככזו.²⁵ בכך תקבל הגאוגרפיה המקראית מפנה של ממש ביסודותיה העקרוניים.²⁶

25. חוק הגולן לא הכניס את הגולן למדינת ישראל. חוק הגולן הוא הצעד האחרון לפני הכללה מוחלטת של רמת הגולן בתוך תחומי מדינת ישראל; החוק החיל את החוק הישראלי על הגולן, אולם לא הגדיר אותו כחלק ממדינת ישראל. למעשה למדינת ישראל אין עדיין גבולות משפטיים מכל צדדיה: הגבול המערבי והדרומי הם כבר חלק מהחוק הישראלי, ואף חלקים מהגבול המזרחי הגובל עם ירדן - אך אף שם לא כולו; הגבול המזרחי עם סוריה והגבול הצפוני אינם חלק מהחוק הישראלי. ממילא, אף אם התשובה לשאלה זו תהיה חיובית, לא נוצרו עדיין כל התנאים להגדיר את הגולן כחלק מארץ ישראל הגאוגרפית.

26. הדיון ההלכתי המקיף הראשון שנעשה בתחום זה נערך על ידי הרב וולדנברג בספרו 'ציץ אליעזר' (חלק עשירי, סימן א, ירושלים תש"ל, עמ' א ואילך) לאחר מלחמת ששת הימים. הרב וולדנברג מציג כך את שלוש השאלות של הקונטרס המיוחד: "שלש המה שאילתותיו, והמה: א) האם חזר חיוב תר"מ מה"ת בשטח שכבשו עולי בבל גם להסוברים שחיוב התר"מ בהם הוא בזמן הזה מדרבנן אשר בראש השיטה הזאת עומדים הרמב"ם והש"ע, והוא בהיות שבעת בא לנו השטח לא על ידי נתינה וחזקה כי אם על ידי כיבוש. ב) מה דין השטח של כיבוש עולי מצרים אשר חלק גדול ממנו נכבש גם כן כעת בידנו בע"ה, האם גם עליו יש לדון לומר שנתחדש עליו חיוב תר"מ ויתר מצוות התלויות בארץ מה"ת, או על כל פנים נשתווה החיוב עליו בדומה לחיוב שיש בשטח של עולי בבל בהיות שכזה כן זה החזקנו

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נראה לדוגמה את פירוש רמב"ן לפסוקים שבפרשת עקב:

כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבולכם (דברים י"א, כד) - על דעת רבותינו הנה הם שתי הבטחות, שכל מקום אשר ירצו לכבוש בארץ שנער וארץ אשור וזולתם יהיה שלהם, והמצות כולן נוהגות בהם כי הכל ארץ ישראל, ומן המדבר והלבנון ועד הים האחרון יהיה גבולכם, שאתם חייבים לכבוש ולאבד משם העמים, כמו שאמר כאן (פסוק כג) וירשתם גוים גדולים ועצומים מכם, ולעקור ע"ז ומשמשיה כמו שהזכיר למעלה (ז', כה). והבטיח כי לא יתיצב איש בפניכם - בין בארץ הנזכרת בין בכל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו...

על פי דברי רמב"ן אלו התורה קובעת את גבולות ארץ ישראל בשתי רמות: בגבול מינימלי שיוגדר כגבול הציווי - המרחבים שעם ישראל מצווה להפוך לנחלתו, ובגבול המקסימום, שהוא כל מקום בעל רצף טריטוריאלי מהגרעין היסודי.²⁷

אם אכן דברי רמב"ן אלה הם העולים מפשוטו של מקרא, הרי שצירוף של היסטוריה - גאוגרפיה - מדיניות ישראלית ותורה מקבל כאן משמעות של ממש בהגדרת חבלי ארץ כחלק מארץ ישראל. לא ברור מדבריו אם הכוונה היא להפיכתם ל"ארץ ישראל" לכל דבר, כיוון שהרמב"ן מציין בעיקר את המצוות: "...והמצוות כולן נוהגות בהם...", אולם מיד בהמשך הוא כותב: "כי הכל ארץ ישראל", ולפי זה זו ארץ ישראל לכל דבר.

בהם בכח הכיבוש. ג) מה דין השטח החדש מארץ סיחון ועוג עמון ומואב אשר גם מהם נמצא בידנו כעת כתוצאה מהכיבוש וכבשנו אותם גם לאחר כיבוש ירושלים ויתר השטחים הסמוכים לפלטרין. הדיון עצמו מפורט מאוד ונושא בחובו חידושים הלכתיים לא מעטים, החורגים בהרבה מתחום מאמרנו. כדאי גם לראות את פתיחת דבריו על ההתפעמות הגדולה שהביאו תוצאותיה של מלחמת ששת הימים.

27. למרות שתנאי זה אינו כתוב במפורש בדברי רמב"ן, הרי נראה שהוא מובן מאליו ולא ייתכן שהכוונה לישיבת ישראל באמריקה הדרומית.